

Нефедова Т.М.

Київський національний університет технологій та дизайну

Нефедова Т.Н.

Київський національний університет технологій та дизайну

Nefedova T.M.

Kyiv National University of Technologies and Design

**СИСТЕМНЕ УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ У ВИЩОМУ
НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ
СИСТЕМОЕ УПРАВЛЕНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ В
ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ
SYSTEM MANAGEMENT INNOVATIVE ACTIVITY IN HIGHER EDUCATIONAL
ESTABLISHMENT**

Визначено особливості організації інноваційної діяльності вищих навчальних закладів. Запропоновано парадигму інноваційних змін сучасних вищих навчальних закладів. Описані закономірності функціонування системного управління інноваційною діяльністю у системі вищої освіти. Визначено взаємозалежність між показниками інноваційної діяльності вищого навчального закладу та якістю освітніх послуг.

Ключові слова: вищий навчальний заклад, управління інноваційною діяльністю, інноваційні зміни, якість освіти.

Определены особенности организации инновационной деятельности высших учебных заведений. Предложена парадигма инновационных изменений современных высших учебных заведений. Описаны закономерности функционирования системного управления инновационной деятельностью в системе высшего образования. Определена взаимосвязь между показателями инновационной деятельности высшего учебного заведения и качеством предоставляемых им образовательных услуг.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, управление инновационной деятельностью, инновационные изменения, качество образования.

Is Certain the feature of organization of innovative activity of higher educational establishments. The paradigm of innovative changes of modern higher educational establishments is offered. The described conformities to law of functioning of system management innovative activity are in the system of higher education. It is certain influence of the state of innovative activity of higher educational establishment on quality of educational and other services, that he gives.

Keywords: higher educational establishment, management, innovative changes, quality of education, innovative activity.

Актуальність теми дослідження. В сучасній економіці основною цінністю виробничого процесу є не обладнання, і навіть не технології (за наявності належного інвестиційного ресурсу їх можна придбати або у короткі терміни створити), а саме творча людина. Відтак, зовсім не дивно, що провідні компанії ведуть боротьбу за креативних працівників (інколи цю боротьбу називають “скупкою мізків”). Сучасно підготовлений працівник, який здатний творчо мислити та володіє новітніми технологіями і має навички самонавчання, сьогодні є головним ресурсом, що здатен генерувати важливі для економіки і суспільства ефекти в довгостроковій перспективі [1]. З огляду на зазначене чинна парадигма державної інноваційної політики повинна ґрунтуватися на положенні, що перехід економіки на інноваційну модель розвитку потребує не лише нарощування наукового, науково-технічного та інформаційно-інтелектуального потенціалу, а й підтримки достатнього рівня людського потенціалу. Це, в свою чергу, визначає необхідність відповідних інвестицій у розвиток людського потенціалу, тобто інвестицій у фізичний, інтелектуальний та духовний розвиток громадян [2, с. 12]. За таких умов актуальним завданням є забезпечення процесу відтворення з метою поступового поліпшення якості ресурсів інноваційного розвитку. Високий рівень розвитку інформаційно-інтелектуальної складової суспільства повинен доповнюватись не менш високим рівнем розвитку трудових ресурсів, тобто по суті – високим рівнем людського капіталу як складової людського розвитку.

Очевидно, що в перспективі провідним сектором підтримки національної конкурентоспроможності стане вища освіта, а також створення національної мережі закладів підготовки та перепідготовки фахівців відповідно до потреб ринку. В основу стратегії розвитку вищої освіти повинні бути покладені принципи розвитку та самореалізації творчої особистості, розвитку креативних здібностей людини, постійна спрямованість освіти на задоволення потреб інноваційної економіки, забезпечення безперервного навчання, інтеграції науки, освіти і виробництва.

Установи вищої освіти повинні впроваджувати та використовувати сучасні освітні технології, що забезпечують надання освітніх послуг високої якості. Відтак, проблема інвестиційного забезпечення розвитку системи вищої освіти є актуальною і значущою.

Наведені узагальнення дозволяють зробити висновок, що завдання підготовки компетентних спеціалістів може вирішуватись лише на основі високоякісної системи вищої освіти, що використовує сучасні освітні технології.

Аналіз показує, що інноваційна діяльність деяких вищих навчальних закладів не відповідає сучасним запитам національної економіки. Не в останню чергу це є наслідком погіршення фінансування вищих навчальних закладів, що спричинено поглибленням глобальної економічної кризи, та переходом до жорсткої економії бюджетних ресурсів.

Вирішення комплексу означених завдань неможливе без розробки системи заходів щодо впровадження інновацій у сфері вищої освіти. Для цього управління інноваційною діяльністю на рівні вищих навчальних закладів має бути сформовано відповідно до вимог системного підходу,

тобто враховувати весь комплекс чинників, як внутрішніх, так і зовнішніх, а також орієнтуватися на зміцнення конкурентоспроможності у довгостроковій перспективі.

Аналіз наукової літератури. Проблемам організації інноваційної діяльності вищих навчальних закладів присвячено чимало наукових праць [1-7]. Проте, залишається актуальним питання розробки реалістичних пропозицій для активізації інноваційного забезпечення розвитку вищих навчальних закладів в умовах викликів посткризового періоду, який характеризується звуженням традиційних джерел фінансування перспективних інноваційних проектів.

Метою статті є узагальнення результатів наукових досліджень з проблематики організації системного управління інноваційною діяльністю вищих навчальних закладів в умовах викликів посткризового розвитку.

Виклад основного матеріалу. Нині економічна політика провідних країн спрямовується на підтримку тих галузей, які є інноваційними за суттю, представляють вищі технологічні уклади і здатні забезпечити домінування національних виробників як на національному, такі і на світовому ринках. Прикладом у споживчому секторі економіки США є такі галузі: телекомунікації (на початкових стадіях освоєння); гена інженерія та біотехнології (включаючи так звані “споживчі біотехнології”); розширення сфери застосування лазерної та оптико-волоконної техніки; виробництво електронної техніки, що задовольняє споживчі потреби (включаючи електронну поліграфію, електронний документообіг, електронні технології купівлі товарів і послуг тощо).

Система визначених у сфері виробництва пріоритетів може бути поширена і на умови формування пропозиції на ринку освітніх послуг. Провідні університети США вкладають значні інноваційні ресурси у організацію навчальної бази для підготовки спеціалістів саме пріоритетних галузей, які забезпечують майбутнім працівникам найбільш гідні умови праці.

Відтак, розвиток держави, структурні перетворення на мікро- і макроекономічному рівнях повинні гармонійно поєднуватися з модернізацією вищої освіти для того, щоб задовольнити потреби й прагнення людей, особливо молоді, встановити нову систему суспільних цінностей як у громадському, так і у приватному секторах [3, с. 11-13].

Сучасна вища освіта повинна забезпечувати виконання низки завдань, зокрема сприяти економічному розвитку, політичній стабільності, досягненню цілей сталого розвитку суспільства тощо. Ці завдання реалізуються через таку організацію підготовки фахівців, яка повністю відповідає запитам ринку праці та здатна прогнозувати його стан в перспективі, забезпечуючи підготовку до життя активних громадян демократичного суспільства, їх особистісний розвиток, виокремлення наукових та освітніх пріоритетів, що забезпечать якісну підготовку фахівців [4, с. 59-66]. Тобто, без перебільшення, від параметрів розвитку сфери вищої освіти значною мірою залежить формування інтелектуального потенціалу суспільства та параметрів національної інноваційної системи, а відтак – і її місце в глобальній системі координат.

Наразі в Україні відсутні передумови і для формування моделі “креативної економіки”, оскільки показники раціоналізаторської та винахідницької активності є заниженими. Це проявляється у порівняно незначній кількості зареєстрованих об’єктів промислової та інтелектуальної власності. Чисельність зайнятих у промисловості науковців та винахідників,

тобто основних суб'єктів формування інтелектуального капіталу, має стійку тенденцію до скорочення. Зменшується кількість підприємств, що виконували роботи по створенню і використанню об'єктів промислової власності та раціоналізаторських пропозицій [5]. Це матиме значні негативні наслідки, оскільки економіка втрачає інституціональний потенціал для розширеного відтворення інтелектуального капіталу, а отже – гальмується ефективна інтеграція освіти і виробництва. З огляду на зазначене, питання забезпечення якості та престижності професійної освіти (в тому числі вищої) залишаються актуальними.

У сучасних умовах найочевиднішим фактором стійкого економічного зростання (як складової сталого розвитку) є інноваційний. Державна політика забезпечення такого зростання повинна бути спрямована на формування необхідного обсягу інвестиційних та інноваційних ресурсів, їх цільове використання, а також на створення умов для здійснення порівняно некапіталомісткого інноваційного прориву (розвитку конкурентоспроможних наукомістких виробництв, які не потребують великих фінансових витрат). Одним із засобів побудови соціальної держави є забезпечення розвитку вищої освіти на інноваційних засадах.

Член-кореспондент НАПН України І.М.Грищенко обґрунтовано довів виняткову значущість вищої освіти у забезпеченні стійкого соціально-економічного розвитку сучасної держави, підтримці високої духовності суспільства, поширення культури [6, с. 7-8]. Система вищої освіти, на противагу іншим освітянським сферам, покликана навчити працівника мислити і діяти творчо, в умовах реальних викликів та ризиків, застосовувати здобуті знання і навички до нестандартних ситуацій, володіти сучасними (в тому числі інформаційно-комунікаційними) технологіями. Це є дуже важливим, з огляду на те, що найбільш виразно гармонійний розвиток перспективних складових забезпечуватиметься в межах концепції розвитку так званої “креативної економіки”, яка характеризується домінуючим положенням людської творчості над іншими видами діяльності в процесі виробництва суспільних благ.

З іншого боку, розбалансованість соціально-економічної системи, яка не здатна забезпечити достатній платоспроможний попит на освітні послуги, призводить до згортання інноваційних трансформацій у сфері вищої освіти, знижує об'єктивно існуючі її можливості до самозбереження і саморозвитку. Така загроза поглиблюється перехідним характером економічної системи, а отже – її іманентною нестійкістю, що, в свою чергу, посилює ступінь впливу дестабілізуючих чинників на розвиток вищих навчальних закладів. Зазначена ситуація значною мірою є наслідком відсутності стратегії розвитку вищої освіти, чіткої мети регулювання освітньої діяльності, організації державної підтримки провідних навчальних закладів. Результатом цього є неефективність системи державного регулювання діяльності вищих навчальних закладів, що само по собі також провокує виникнення додаткових ризиків [7].

Якщо проаналізувати вплив науково-технічного прогресу на розвиток глобального ринку освітніх послуг та культури їхнього споживання, можна виділити певні особливості. Економісти зазначають [8, с. 122], що сучасний рівень розвитку суспільного виробництва немов би “тисне” на споживача, змушуючи його купувати більш досконалі у технологічному відношенні товари, формуючи таким чином і певні нові споживчі потреби. У науці навіть існує термін “рабська

поведінка споживача”, що характеризує комплекс дій споживача щодо задоволення нав’язаних йому потреб в процесі інноваційного розвитку виробництва.

Найбільш яскраво вказані тенденції простежуються на прикладі послуг мобільного зв’язку. Слід зазначити, що на початку 90-х рр. ХХ ст. кількість українських споживачів, які мали індивідуальний переносний телефон, здатний підтримувати зв’язок за допомогою супутникових технологій, вимірювалась сотнями. У середині 90-х років таких споживачів було біля сотні тисяч, наприкінці 90-х – біля мільйона, нині – біля двадцяти мільйонів [8]. Крім того, значно збільшуються можливості власне мобільних телефонів. Нині це не лише пристрій прийому-передачі звукового сигналу, а й відеокамера, фотокамера, калькулятор, органайзер та ін. Купуючи такі телефони, споживачі немов “наздоганяють” науково-технічний прогрес, хоча реальних потреб у такій складній техніці, як правило, вони не мають.

Сформований таким чином попит являє собою важливу характеристику розвитку ринку будь-якої країни. Якщо в економіці переважають високотехнологічні виробники, споживачі віддають перевагу високотехнологічній продукції, і навпаки, як це має місце в Україні – домінування в складі економіки виробництв з низьким ступенем переробки за умов слабого платоспроможного попиту призводить до надмірного споживання низькотехнологічної продукції (переважно це продукти харчування та житлово-комунальні послуги).

У цьому зв’язку важливим напрямом державної політики є формування і виховання у громадян певної культури споживчої поведінки. Ефективними важелями вирішення цього завдання виступає саме вища освіта, а також наука, культура, які забезпечують підтримку належного рівня толерантності і моральності у суспільстві. З огляду на зазначене вважаємо, що політика формування споживчих настроїв в Україні повинна бути спрямована на стимулювання попиту на інноваційні товари та послуги вітчизняних підприємств. У сфері послуг доцільна підтримка вищої освіти, яка виконує низку важливих соціально-гуманітарних функцій.

Конкурентоспроможність системи вищої освіти насамперед залежить від впровадження в навчальний процес унікальних, інноваційних, креативних елементів, в тому числі, – так званих методів “активного навчання” [9]. Таке можливо, якщо уся система освіти, зокрема і вища, базуватиметься на результатах сучасних наукових досліджень. Щоб домогтися бажаних змін у системі професійної освіти в Україні, необхідно насамперед залучити підприємства до цієї системи, і, таким чином, забезпечити фактичні потреби у кваліфікованих знаннях і навичках. Успішна взаємодія з соціальними партнерами дозволить вирішувати проблеми працевлаштування випускників, забезпечувати контроль за якістю їхньої підготовки, прогнозувати потребу у фахівцях певних професій, удосконалювати зміст професійних програм відповідно до вимог сучасного виробництва [10].

В сучасних умовах кожна країна повинна бути спроможною забезпечити випереджаючий розвиток власної науки та освіти, в іншому випадку вона буде приречена на нееквівалентний зовнішньоекономічний обмін, залежність від багатьох зовнішніх чинників, виконання функції постачальника природної сировини і робочої сили для ТНК і розвинутих країн, що концентрують глобальний інтелектуальний потенціал.

З огляду на розглянуте особливо важливою стає проблема реального забезпечення рівного доступу громадян до якісної вищої освіти. Вирішення цієї проблеми першочергово потребує розробки і реалізації таких заходів:

- запровадження ефективної системи інформування громадськості про можливості здобуття вищої освіти;

- створення належних правових та організаційно-економічних умов для здобуття безоплатної вищої освіти на конкурсних засадах у державних і комунальних навчальних закладах (вищим навчальним закладам повинно бути “вигідно” орієнтуватися на прийом найбільш підготовлених абітурієнтів);

- удосконалення правових засад здобуття освіти за рахунок коштів бюджетів усіх рівнів та юридичних і фізичних осіб (внесення змін до правової бази відповідно до сучасних потреб);

- розширення можливостей здобуття вищої освіти шляхом індивідуального кредитування;

- створення реалістичних економічних умов для здобуття якісної вищої освіти дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, та дітьми-інвалідами, але з урахуванням потреб суспільства та інтересів студента;

- забезпечення високої якості вищої освіти та професійної мобільності випускників вищих навчальних закладів на ринку праці шляхом інтеграції вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації, наукових установ та підприємств, запровадження гнучких освітніх програм та інформаційних технологій навчання;

- додержання засад демократичності, прозорості та гласності у формуванні контингенту студентів, у тому числі шляхом об'єктивного незалежного оцінювання;

- створення умов для забезпечення навчання відповідно до потреб особистості та ринку праці.

Інноваційні перетворення у сфері вищої освіти повинні спрямовуватися на розвиток інформаційно-комунікаційних технологій навчання студентів та слухачів. Впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що забезпечують подальше удосконалення навчально-виховного процесу, доступність та ефективність освіти, підготовку молодого покоління до життєдіяльності в інформаційному суспільстві, визначено у низці програмних документів як один із пріоритетів розвитку вищої освіти. Можемо визначити такі напрями управлінської діяльності, спрямовані на подальший розвиток інформаційно-комунікаційних технологій у сфері вищої освіти:

- забезпечення поступової інформатизації системи вищої освіти, спрямованої на задоволення освітніх інформаційних і комунікаційних потреб студентів та інших учасників навчально-виховного процесу;

- запровадження дистанційного навчання із застосуванням у навчальному процесі та бібліотечній справі інформаційно-комунікаційних технологій поряд з традиційними засобами;

- розроблення індивідуальних модульних навчальних програм різних рівнів складності залежно від конкретних потреб, а також випуску електронних підручників;

- створення індустрії сучасних засобів навчання, що відповідають світовому науково-технічному рівню і є важливою передумовою реалізації ефективних стратегій досягнення цілей освіти.

Потребують також перегляду підходи і критерії, які застосовуються при ухваленні рішень щодо інвестування розвитку вищих навчальних закладів за рахунок бюджетних коштів. На державному рівні варто змінити зовнішні критерії оцінки якості діяльності вищого навчального закладу. Адже поки діє принцип “більше студентів – більше грошей” – страждає якість освіти. У зв’язку з цим, доцільно розробити комплексні критерії оцінки якості освітнього процесу, які включають: оцінювання змісту та технологій навчання, що застосовуються під час навчання; оцінювання отриманих студентом знань; вимоги до організації та контролю за здійсненням навчального процесу; сучасні вимоги до компетентності викладачів та студентів; чітку і прозору процедуру самоаналізу вищого навчального закладу як підґрунтя системи забезпечення якості освітнього процесу, досягнення європейського рівня ділової досконалості.

Вирішення проблеми підтримки належного рівня інвестування у розвиток вищої освіти дасть змогу досягти не лише короткотермінового економічного успіху, а й закласти засади для формування сталих довготермінових тенденцій розвитку національної економіки з її подальшою інтеграцією у Європейський простір вищої освіти.

З огляду на вказане, метою державної політики щодо підтримки інноваційної діяльності у сфері вищої освіти повинно бути стимулювання інноваційної активності та широке впровадження інноваційних технологій навчання в контексті створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина.

Загальна модель організації інноваційного процесу у сфері вищої освіти повинна вибудовуватися з врахуванням пріоритетних напрямів державної наукової та освітньої політики. Серед таких напрямів в контексті даного дослідження виділимо наступні:

- постійне підвищення якості вищої освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу;
- забезпечення економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації педагогічних, науково-педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу;
- органічне поєднання освіти і науки, освіти і виробництва, освіти і громадянського суспільства, освіти і національної культури;
- запровадження освітніх інновацій та інформаційних технологій;
- створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання, повне забезпечення ними вищих навчальних закладів;
- переорієнтація функціонування ринку освітніх послуг на основі належного науково-методичного забезпечення;
- інтеграція вітчизняної вищої освіти до європейського та світового освітніх просторів.

Задля вирішення означених проблем необхідна трансформація моделі організації фінансування системи вищої освіти, зокрема: визначення державного фінансування та інвестування вищої освіти як пріоритетного напрямку видатків бюджету; формування багатоканальної системи інвестиційного забезпечення закладів вищої освіти; повноцінне

фінансування державою здобуття вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах у обсягах, визначених державними стандартами; стимулювання інвестицій юридичних і фізичних осіб у розвиток вищої освіти; визначення пріоритетних напрямів інвестування вищої освіти і концентрація фінансових ресурсів для їх реалізації; забезпечення ефективного використання коштів на функціонування та розвиток вищої освіти.

Висновки. Технологічна реструктуризація вищої освіти стає пріоритетним завданням державної антикризової політики на перспективу. Організація високоефективної інноваційної діяльності вищих навчальних закладів виступає необхідною умовою високої якості освітніх послуг, і як наслідок – сприяє прискоренню переходу економіки на інноваційну модель розвитку.

Для підтримки інноваційної діяльності вищих навчальних закладів необхідно розробити реалістичні механізми державно-приватного партнерства, які дозволили б акумулювати фінансові та інтелектуальні ресурси для реалізації відповідних проектів.

Необхідно враховувати, що високий рівень конкурентоспроможності вищої освіти на основі широкого впровадження та використання освітніх інновацій є також вагомим чинником сталості національної системи освіти взагалі, особливо якщо він досягається передусім за рахунок створення і реалізації конкурентних переваг країни та підвищення ефективності усіх видів освітньої діяльності. Стабільна затребуваність на внутрішньому та зовнішньому ринках вироблених в країні інноваційних освітніх послуг визначає стабільність темпів її економічного розвитку.

Слід вжити заходів щодо удосконалення організаційно-економічного та фінансового механізму управління закладами вищої освіти на засадах самоокупності та ефективності. Інноваційну діяльність вищого навчального закладу слід розглядати одночасно і як умову його високої конкурентоспроможності, і як запит суспільства щодо підготовки висококваліфікованих фахівців. Основним результатом інноваційної діяльності вищого навчального закладу є сучасно підготовлений працівник – творча, освічена та гармонійно розвинута особистість, здатна діяти ефективно у стандартних і нестандартних ситуаціях, і при цьому демонстрування здатність до самонавчання.

Виникає потреба у підтримці інтеграційних процесів у сфері вищої освіти. Вищі навчальні заклади повинні підтримувати результативні (а не формальні, як це інколи буває) творчі зв'язки з науковими установами, виробничими структурами, організаціями громадянського суспільства.

Перспективи подальших досліджень. У подальшому передбачається проведення досліджень з проблем методології бізнес-планування інноваційних проектів, що реалізуються вищими навчальними закладами через створення малих інноваційних підприємств. При цьому передбачається вирішення таких основних проблем, які постають перед малими інноваційними підприємствами у ВНЗ: питання оренди приміщень і наукового обладнання; кадрове забезпечення, що обумовлено дією низки чинників, зокрема: недостатність кадрів та їх низька професійна підготовка, відсутність у молоді можливостей реалізації творчих здібностей в умовах фінансового дефіциту, небажання пов'язати своє життя з наукою; нерозвиненість системи інформаційної підтримки малих інноваційних підприємств при ВНЗ (дефіцит інформації про засоби державної підтримки, щодо послуг з кредитування та лізингу, про потенційних інвесторів,

про нові технології та обладнання); недостатня фінансова підтримка і відсутність реальних фінансово-кредитних механізмів забезпечення такої підтримки (необхідно інтенсивно залучати джерела зовнішнього фінансування малих інноваційних підприємств при ВНЗ, розробляючи модифікації схем венчурного фінансування інноваційних проектів, бізнес-ангельську мережу, стимулюючи малі інноваційні підприємства при ВНЗ до участі у міжнародних проектах).

Використана література:

1. Коровський А.В. Еволюція людського фактора економіки та проблеми його формування [монографія] / А.В.Коровський. – К.: КНЕУ, 2004. – 184 с.
2. Україна у вимірі економіки знань / За ред.акад.НАН України В.М.Гейця. – К.: Основа, 2006. – 592 с.
3. Каленюк І.С. Економіка освіти [навчальний посібник] / І.С.Каленюк. – К.: Знання України, 2003. – 316 с.
4. Комарова О.А. Освітній потенціал: теоретико-методологічні та практичні аспекти формування / О.А.Комарова. – Кіровоград: ДЛАУ, 2009. – 336 с.
5. Захарін С.В. Інвестиційний ресурс технологічного розвитку економіки / Технологічний імператив стратегії соціально-економічного розвитку України [монографія] / за ред. д.е.н., проф. Л.І.Федулової. – К.: НАН України, Ін-т екон.прогнозув., 2011. – С. 245-302.
6. Економічні аспекти проблем розвитку вищої освіти в Україні [монографія] / Грищенко І.М., Захарін С.В., Кучеренко Д.Г. та ін. / за ред. чл.-кор. НАПНУ І.М.Грищенка. – Хмельницький: ХНУ, 2010. – 478 с.
7. Економіка вищої освіти України: тенденції та механізм розвитку / за ред. акад.НАПНУ В.П.Андрущенка. – К.: Педагогічна преса, 2006. – 208 с.
8. Соціогуманітарний аспект інноваційно-технологічного розвитку економіки України [монографія] / Л.І.Федулова, М.П.Данько, С.В.Захарін та ін. – К.: Ін-т екон.прогнозув., 2007. – 472 с.
9. Смолкин А.М. Методы активного обучения / А.М.Смолкин. – М.Высшая школа, 1999. – 176 с.
10. Економічні основи інноваційного розвитку вищих навчальних закладів України / за ред. акад.НАПНУ В.І.Лугового. – К.: Педагогічна преса, 2009. – 384 с.